

VƏFA ŞAMİL qızı NİFTİYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti (magistrant)

DƏRƏLƏYƏZ TOPONİMLƏRİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Toponimlər tarixinin tədqiq edilməsi, öyrənilməsi, keçmişin qaranlıq məqamlarının aydınlaşdırılması üçün danılmaz sübutlar, dəyərli məlumat mənbələridir. Onomastik tədqiqatlara nəzər salsaq, görərik ki, tarixi araşdıran tədqiqatçılar üçün toponimik materiallar xalqın, millətin tarixi, dili, tarixi coğrafiyanın

öyrənilməsi zamanı tutarlı sübut və dəlillər kimi fakt rolu mövqeyindədir. Bu səbəbdən də hər bir dilçi öz tədqiqat işində toponimlərə istinad edərək, elmin müxtəlif sahələrində toponimikanın yaratdığı geniş imkanlardan istifadə etməlidir.

Birinci növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, toponimlər çox vaxt burada yaşamış tayfanın adından, qəbilənin həmin yerin relyefindən, coğrafi şəraitindən aslı olaraq yaranır. Coğrafi adların bir qurupu mənsub olduğu xalqın və onun formalaşmasında iştirak etmiş ayrı-ayrı tayfa və etnik qrupların adlarından törənib. Azərbaycan toponimiyasının əsas fonu türkmənşəli laydır.

Toponimika tarixin, tarixi coğrafiyanın və dilçiliyin bir hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, antik dövr Roma və Yunan müəllifləri xüsusilə Strabon və Ptolomey, orta əsrlərin ərəb, bizans, gürcü və erməni müəllifləri Azərbaycanın bir sıra ərazilərinə mənsub xeyli toponimlərdən bəhs etmişlər. Bu baxımdan Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Dərələyəz toponimlərinin tədqiq edilməsi maraq doğura bilər.

Dərələyəz toponimlərini tədqiq edərkən maraqlı mövzulardan biri də onların qrammatik xüsusiyyətləridir. Qrammatik xüsusiyyətlərinə görə toponimlər morfoloji və sintaktik yolla yaranır (2, s. 202).

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındakı toponimlər mənə, leksik baxımdan rəngarəng və müxtəlifdirlər. Bu toponimlər qrammatik quruluşca da zəngin tərkibə sahibdirlər. Şəkilcə müxtəlif olan toponimlər, həm bir kökdən, həm kök və şəkilçi, həm də iki və daha artıq sözün birləşməsindən ibarət olur.

Dilçilikdə leksik vahidlərin bu şəkildə yaranmasına sözlərin quruluşu deyilir. Bildiyimiz kimi, sözlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşda olur. Toponimlərin quruluşca sadə forması dedikdə birkomponentli, mürəkkəb dedikdə isə iki və daha çox komponentdən ibarət olan toponimlər nəzərdə tutulur.

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki sadə toponimləri digər toponimlərlə sayca müqayisə etsək, görürük etnotoponimlərdən yarananlar daha azlıq təşkil edir. Buna səbəb isə etnotoponimin əsasında etnosun adının durmasıdır. Bunlara ayrılıqda diqqət yetirək:

a) Quruluşca sadə toponimlər : Gul, Cul, Abana, Zirak, Maz, Terp, Hors, Givə, Herher, Auş, Arpa, Gəncə, Arpa, Göyərçin, Zeytə, Arxac.

b) Düzəltmə toponimlər müxtəlif şəkilçilərin vasitəsilə yaranır. Bu şəkilçilər morfoloji yolla söz yaradır:

1. -ç¹ şəkilçisi ilə formalaşan toponimlər əsasən peşə, sənət, adət, hal-vəziyyət, keyfiyyət, əqidə, meyil və s. mənaları ifadə edən sözlər yaranır. Nitq hissəsi etibarlı ilə bu sözlər isim rolunda çıxış edir.

Quşçu, Çanaxçı. Dərələyəz ərazisində yerləşən bu toponimlər etnooykonimdir. Bundan başqa, bu ərazidə -ç¹ şəkilçisi vasitəsilə Dəmirçilər oykonimi də formalaşır.

2. -dun / -tın⁴: Bu şəkilçi yer, məkan məzmununu ifadə edir. Bu şəkilçi arxaikləşmiş şəkilçidir. Hortun, Hosdun.

3. -lı⁴ şəkilçisinin vasitəsilə sahiblik, familya, əlamət, nəsil, ailə, kəmiyyət, keyfiyyət, çoxluq mənasını ifadə edən düzəltmə sözlərdən törənən toponimlər.

-lı⁴ şəkilçi ilə yaranan toponimlərin müxtəlif mənə növləri vardır:

a) -lı⁴ şəkilçisinin zoonimlərə artırılması yolu ilə yaranan toponimlər: Ceyranlı, İlanlı, Gənəli, Balıqlı, İnəkli, Qurbağalı, Qamışlı, Qazlı və s.

b) -lı⁴ şəkilçisinin etnonimlərə artırılması ilə formalaşan toponimlər: Kotanlı, Daylaxlı, Muğanlı, Qılıçlı, Qanlı, Qayıllı, Sallı, Qabaxlı, Çiraxlı.

c) -lı⁴ şəkilçisinin fitonimlərə artırılması ilə yaranan toponimlər: Almalı, Soğanlı.

ç) -lı⁴ şəkilçisinin antroponim mənşəli nəsil adlarına artırılması ilə formalaşan etnotoponimlər: Veysəlli, Cəfərli, Paşalı, Pirhəsənli, Həməzəli, Qarahəməzəli, Şəkərbəyli,

-lı⁴ şəkilçisinin apelyativ vahidlərə artırılması yolu ilə formalaşan toponimlər: Axurlu, Kömürlü, Novlu, Kotanlı, Sandıxlı və s.

e) -lı⁴ şəkilçili heyvan, quş adlarından törənən toponimlər: Gənəli, Quşlu və s.

4. -ça², -cıq⁴ şəkilçisi ilə yaranan toponimlər kiçiltmə, əzizləmə mənasında çıxış edirlər. Bağçacıq, Yengicə, Qozluca və s.

Bu toponim həm -ça, həm də -cıq şəkilçisi qəbul edərək ikiqat kiçiltmə mənasını ifadə etmişdir. Bundan başqa Qalaçalar toponimi də -ça şəkilçisi ilə düzəlmişdir.

5. -ca şəkilçisi ilə formalaşan sözlər çoxaltma məzmununu bildirirlər. Bununla yanaşı, bu şəkilçi toponim yaradıcılığında da iştirak edirlər: Şorca, Yengicə, Ağcavəng, Ağca kənd, Qozulca.

6. -laq/-daq şəkilçisi vasitəsilə yer, məkan mənası ifadə edən toponimlər düzəlir: Qışlaq, Yaylaq və s.

Bu toponim (Qışlaq və Yaylaq) geniş yayılmış toponimlərdir. Azərbaycanın, eləcə də Qərbi Azərbaycanın bir sıra bölgələrində bu toponimə rast gəlmək mümkündür. Bu toponim İrəvan əyalətinin Qırıxbulaq, Zərzəmin, Xinzirək nahiyyələrində bu adda kəndlər mövcud olmuşdur.

Bundan başqa, türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə-Türkiyədə, Əfqanıstanda, Tacikistanda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda da qışlaq sözü bir çox toponimlərin yaranmasında fəal iştirak etmişdir. Məsələn: Əfqanıstanda qışlaq sözünün iştirakı ilə yaranan aşağıdakı yaşayış məntəqələri qeydə alınmışdır: Qışlaq kənd- Heratda və Bəlxədə; Qışlaq kənd- Heratda; Qışlaqxacə kənd- Məzari və Şərifdə; Qışlaq xacə sahə- Heratda; Qışlaq qari kənd- Qıtğında; Qışlaq kəbi kənd- Məzari və Şərifdə; Qışlaq yabu kənd- Məzari və Şərifdə; Qışlaq ostad kənd- Məzari və Şərifdə; Tal qışlaq kənd- Məzari və Şərifdə; Kul/Kol qışlaq kənd- “süzme”nin şimali-qərbində-Şibirganda; Gav qışlaq kənd- MəzariŞərifdə (3, s. 251)

Müəllif yazır ki, “Qışlaq” qış yurdu mənasında coğrafi adların tərkibində işlənir. Termin türk dillərindən fars dilinə keçmişdir. Orta Asiyada “kişlak” kənd məhfumunu ifadə edir (3, s. 97).

7. -uq⁴, -ik⁴ şəkilçisi ilə yaranan toponimlər: Qarısuq, Dəlik.

8. -xana şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan toponimlər: Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində istifadə olunan alınma mənşəli şəkilçidir. Fars mənşəli şəkilçi olan və məkan, yer mənasını ifadə edən -xana şəkilçisi vasitəsilə Gümüşxana toponimi əmələ gəlmişdir.

9. -zadə şəkilçisi də alınma şəkilçisidir və fars dilindən dilimizə keçmişdir. Bu şəkilçi isimlərə artırılaraq soyad əmələ gətirir. Dərələyəz qəzasında bu şəkilçi ilə yaranan Bəyzadə oykonimi güman olunur ki, bəylərin övladlarının yaşayış yeri mənasındadır.

10. -i şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan toponimlərə misal olaraq “Asəfi” oykoniminin göstərmək olar. Bu şəkilçi ərəb dilindən alınma şəkilçidir və isimlərə artırılaraq sifət və mənsubiyyət bildirən atributiv isim əmələ gətirir. “Asəfi” toponimindəki “-i” şəkilçisi “Asəfə məxsus yer” mənasını ifadə edir. 14) -lıq+lar modelinə əsasən yaranan toponim: Qamışlıqlar.

11. -in şəkilçisi ilə düzələn “Versin” oronimi.

12. -ıx şəkilçi ilə düzələn “Yanıx” toponimi Dərələyəz mahalında kənd adı kimi mövcud olmuşdur. Burda -ıx şəkilçisi -ıq şəkilçisinin bu forması şəklində işlənmişdir.

13. -lıq, -lik, -luq, -luk şəkilçisi ilə yaranan toponimlər. Bu şəkilçinin ifadə etdiyi mənalar belə qruplaşdırmaq olar.

a) relyef adları ilə: Dağlıq, Qayalıq.

b) bitki adları ilə: Almalıq, Palıdlıq, Armudluq

c) müxtəlif apelyativlərlə: Tozluq, Tamaşalıq və.s

Bəzən toponimlərin bir qismi -lıq şəkilçisinin -dığ variantı şəklində təzahür edir: Palıddıq, Armuddıqın.

14. -lar² şəkilçili sözlərdən törənən toponimlər. Bunlar əsasən çoxluq bildirir. Məsələn: Novıar, Bulaqlar, Məşədilər və.s

15. -ı⁴ şəkilçisi vasitəsilə yaranan hidronimlər: Canı.

Morfoloji üsulla yaranan toponimlər haqqında O.T Molçanovasun deyir:

“Bir çox söz əsaslar apelyativ formada mövcud olur və sonra toponimiyaya keçir” (5, s. 105).

Lakin müəllif bu fikirlərdə ardıcıl olmamış, o da bir çox şəkilçilərin toponim yaradıcılığında iştirak etdiyini də söyləmişdi.

Şəkilçilərin yalnız toponimik səciyyə daşımayan bir sıra isim, sifət və başqa nitq hissələrinə mənsub ümumi leksik vahidlərin yaradılmasına xidmət edir, daha sonra onomastik leksikada əks olunurlar.

Toponimiyada onlar qoşulduqları sözlə birlikdə (semantik bütöv kimi) gəlirlər. Bu o deməkdir ki, toponimik səviyyədə şəkilçilərin funksiyası sıfıra bərabər olub, bu baxımdan onlar asemantik səciyyə daşıyırlar.

Dərələyəz Azərbaycanın tarixi ərazisi olduğu üçün o mahalın toponimiyası dərinlən öyrənilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri. Bakı: Elm 2002.

2. Əhmədov T. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı, 1991, 291 s.

3. Əsgərov N. Areal türk onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, “Elm”, 2005, 485 s.

4. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfologiyası. II c. Bakı: Nurlan, 2007, 354 s.

5. Molçanova O.T Dağlıq Altay türk toponimlərinin struktur tipləri, Saratov, 1982.

Vəfa Şamil qızı Niftiyeva

Dərələyəz toponimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Dərələyəz toponimlərinin tədqiqatında əsas və öyrənilməsi vacib mövzulardan biri də onların qrammatik xüsusiyyətləridir. Dərələyəz ərazisində müxtəlif quruluşda olan toponimlərə rast gəlmək mümkündür. Bu məqalədə toponimlərin dildə necə yarandığı, hansı üsullarla əmələ gəldiyi haqqında geniş danışılmışdır. Onları tədqiqata cəlb edərkən dildə mövcud olan müasir şəkilçi variantlarına müraciət olunub. Dərələyəz ərazisində oronim, oykonim, hidronim və.s toponimlərin hansı morfoloji şəkilçilərlə yarandığı tədqiq edilib.

Açar sözlər: toponim, şəkilçi, alınma kənd, etnotoponim, qrammatik.

Вафа Шамиль кызы Нифтиева

Морфологические особенности топонимов Даралаяз

Резюме

Одна из основных и важных тем в изучении топонимов Даралаяз - их грамматические особенности. В районе Даралаяз можно встретить топонимы разных структур. В этой статье подробно рассматривается, как образуются топонимы в языке и как они образуются. Привлекая их к исследованию, были использованы современные суффиксные варианты языка. В Даралайазе сформировались морфологические суффиксы оронимов, ойконимов, гидронимов и др.

Ключевые слова: топоним, суффикс, покупная деревня, этнотопоним, грамматика.

Vafa Shamil gizi Niftiyeva

Morphological features of Daralayaz toponyms

Summary

One of the main and important topics in the study of Daralayaz toponyms is their grammatical features. It is possible to come across toponyms of different structures in the Daralayaz area. This article discusses in detail how toponyms are formed in a language and how they are formed. Involving them in the research, modern suffix variants of the language were used. The morphological suffixes of oronyms, oykonims, hydronyms, etc. were studied in Daralayaz.

Key words: toponym, suffix, purchase village, ethnotoponym, grammar.